

УДК 316.776.22

Ю. О. ПІЧУГІНА

**ЦЕНзуРА В СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ КАНАЛАХ
(ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ)**

Здійснено огляд публікацій на тему цензури в соціально-комунікаційних каналах. Розглянуто публікації з історії виникнення цензури. Порушується проблема сучасних форм прояву цензури.

Ключові слова: цензура, канали комунікацій, історія, комунікаційний простір.

Осуществлен обзор публикаций на тему цензуры в социально-коммуникационных каналах. Рассмотрены публикации по истории появления цензуры. Поднимается проблема современных форм проявления цензуры.

Ключевые слова: цензура, каналы коммуникаций, история, коммуникационное пространство.

The review of publications on issues of censorship in social and communication channels was made. Publications on the history of the appearance of censorship are examined. The issues of modern forms of censorship are raised.

Key words: censorship, communication channels, history, communication space.

Увага до феномену цензури зростає. Особливо актуальними питання цензури стають в умовах сучасного глобального комунікаційного простору. Друга половина ХХ ст. ознаменувалася виникненням нової форми соціальної комунікації — глобальної комп'ютерної мережі Інтернет, що є сукупністю численних сайтів з інформаційним контентом. Інтернет-простір — найдемократичніший засіб комунікації з необмеженим доступом, тому й інформація в ньому має контрастні відтінки: «дитячі казки», «порнографічні матеріали», «класичні художні твори», «відео із зображенням насильства», «наукові бібліотеки», «практичні поради щодо виготовлення бомби» і багато іншого. А відтак постає питання щодо необхідності встановлення впливу цензури в нових умовах. Соціальні комунікації являють собою систему, що визначає сучасний рівень суспільних відносин. В умовах єдиного комунікаційного простору система соціальних комунікацій (ССК) є багаторівневою і багатоканальною мережею руху інформації та знань. Звідси актуальним стає формування розуміння цензури як елементу соціально-комунікаційних процесів.

Мета статті — здійснити огляд публікацій з питань цензури в системі комунікаційних каналів.

Цензура має багатовікову історію. Так, ще в стародавньому Римі існувала посада цензора, серед обов'язків якого було стежити за моральністю суспільства. А вже за часів середньовіччя з посиленням влади церкви та

виникненням інквізиції в європейських країнах цензура набула інституціональних ознак і функціонального прояву.

Значний внесок у вивчення історіографії феномену цензури зробили такі науковці, як Г. В. Жирков, Л. М. Алексеева, І. Р. Григулевич, М. Н. Глазков, К. Абрамов, М. Скеммелл, М. С. Тимошик, О. О. Федотова, О. О. Каракоз.

Зокрема, Г. В. Жирков у своїй праці «История цензуры в России XIX — XX вв.» розкриває історію виникнення й традиції цензури в Росії та СРСР протягом двох століть. Автор посилається на словник Російського бібліографічного інституту Гранат, в якому наведена наступна періодизація історії цензури: 1) епоха, яка передувала винаходу книгодрукування; 2) епоха розквіту місцевої та відомчої цензури; 3) епоха державно-поліцейської цензури; 4) період заміни попередньої цензури — каральною; 5) період заміни каральної цензури юридичною відповідальністю за злочин друку [3].

Змістовна і водночас лаконічна стаття «Цензура та її історія», присвячена світовій історії цензури, західного вченого М. Скеммелла. Автор, узявши визначення цензури із «Оксфордського словника англійської мови» і «Нового міжнародного словника Вебстера», дійшов висновку, що цензура вперше виникла в давньоримській державі, де цензор був зобов'язаний, зокрема, «наглядати за суспільними устоями». І вже пізніше цензор наділяється профілактичною функцією, яка передбачає забезпечення суспільства від «аморальності», «ересі» і шкідливих для держави висловлювань. У статті автор порушує питання значення терміна «цензура». Він зазначає, що термін увесь час спотворюється і набуває нового змісту залежно від потреби того, хто його використовує, при цьому сфера застосування терміна не виправдано розширюється [10].

Слід зазначити, що наукове вивчення цензури та її генези, зокрема у сфері документальних комунікацій в Україні, розпочалося наприкінці ХХ ст. з відкриттям доступу до інформації, коли країна набула статусу незалежності.

Подальшого висвітлення набула проблема цензури в контексті розвитку теорії соціальних комунікацій, підґрунтям якої в Україні стали праці В. М. Бебика, В. О. Ільганаєвої, В. В. Різуна, О. М. Холода.

Явище цензури охоплює всю систему соціальних комунікацій, складовими якої є музейна комунікація, архівна, книжково-документальна, маскомунікативна, інформаційна та художня [4, с. 284]. Так само галузево поділяються й дослідження в галузі цензури, а саме: книговидавнича цензура, бібліотечна цензура, цензура в ЗМІ, цензура в Інтернеті, художня цензура (література, театр, кіно, музика).

Дослідження прояву цензури в цих складових набуло висвітлення в працях вітчизняних та західних учених. Зазвичай, учені досліджують питання цензури в системі соціальних комунікацій згідно з професійними інтересами окремої особистості, тобто бібліотекарі занурюються у вивчення бібліотечної та книговидавничої цензури, а журналісти, відповідно, предметом своїх досліджень обирають цензуру в ЗМІ. Тож розпочнемо галузевий розгляд досліджень з питань цензури.

Книговидавництво, що чи не найпершим зазнало цензури. В контексті книговидавничої справи цензура означає нагляд за друком з метою запобігання шкідливим, з точки зору уряду, друкованим творам [13, с. 230].

Фундаментальний внесок у дослідження історії цензури українських друків здійснив М. С. Тимошик. У своїх працях «Історія видавничої справи» та «К печатанию не должно быть позволено»: До історії цензури українського друкованого слова» він зазначає, що причиною запровадження цензури друку в Російській імперії стала діяльність друкарень в Україні. Справа в тому, що одна-єдина друкарня, яка виникла в Москві за Івана Грозного й існувала до кінця XVII ст., була на утриманні самої влади, виконувала лише її замовлення. Отже, жодної необхідності в цензурі не було. В Україні ж гетьмани своїми універсалами віддавна забезпечували на підлеглих їм територіям свободу друку. Першу спробу контролювати діяльність українських друкарень здійснив цар Олексій Михайлович. Справу довершив Петро I, який указом від 5 жовтня 1720 р. підпорядкував усі вільні друкарні в Україні цензурі духовної колегії і заборонив друкування в Києві і Чернігові книг, «не согласных с российскими печатми», тобто тогочасною українською мовою [14, с. 17]. Відтоді розпочалася історія цензури на українських теренах, яка згодом набирала все більших обертів і масштабів. Цензура поширилася на сферу діяльності бібліотек, ЗМІ, мистецтво і залишила неабиякий відбиток.

Цензура у сфері бібліотечної діяльності мала місце ще за часів Олександрійської бібліотеки. Бібліотечна цензура виникла й існувала як потужний інструмент впливу на свідомість читачів, з одного боку, і як засіб обмеження доступу до «небезпечної» літератури — з іншого. Головними засобами цензури були: видання певних циркулярів, розробка спеціальних інструкцій та положень, що визначали головні напрями бібліотечної діяльності, масові «чистки» книжкових фондів бібліотек, створення «спецхранів», підпали. Питання сучасних форм цензури в бібліотечній сфері розглядають такі науковці: Д. В. Равинський, В. Р. Фірсов, І. А. Трушина, Ю. Н. Столяров. Вище було зазначено, що питання історіографії цензури в бібліотечній сфері діяльності у своїх працях розглядають: М. Н. Глазков, К. Абрамов, О. О. Федотова, О. О. Каракоз.

Равинський Д. В. активно порушує у своїх працях питання цензури у сфері бібліотечної діяльності. У статті «Вредная литература — доступность или “закрытость”» науковець ставить на розгляд питання: як поєднати принцип інтелектуальної свободи і бажання захистити читачів від вливу «небезпечної» інформації? [8, с. 31] Під «небезпечною» інформацією автор має на увазі матеріали еротичного типу, зображення насильства і пропаганда ненависті. Для того, щоб відповісти на поставлене запитання, автор наводить у статті результати статистичних досліджень, згідно з якими порнографічні матеріали ніяк не провокують людину на злочин, а радше навпаки. Що стосується зображення насильства, то тут ми спостерігаємо зовсім іншу картину. Згідно з дослідженням, існує безпосередній зв'язок між зображенням насильства, особливо документального типу, і злочинством.

Стаття Равинського Д. В. «Фонды и вкусы — что им Гекуба?» присвячена темі «цензури смаку» в діяльності американських публічних бібліотек. Ідеться про «низькопробну» літературу, зокрема про белетристику. В статті наведені думки провідних американських бібліотекарів щодо цього питання. Всі вони наголошують на тому, що головним завданням бібліотекаря є забезпечення фонду бібліотеки якісною інтелектуальною літературою і виховання відповідного попиту у своїх читачів. Проте якщо фонди бібліотек наповнюватимуться за таким принципом, може виникнути загроза втрати багатьох читачів. Отже, питання «цензури смаку» залишається відкритим.

Фірсов В. Р. у своїй публікації «Парадоксальность бытия против универсальности принципа» порушує питання: «Вся інформація для всіх — чи це є абсолютне благо?» [16, с. 13]. В статті згадується проф. В. Н. Волченко, який активно намагається переконати бібліотекарів у тому, що в сучасному світі публічна бібліотека має відігравати роль інформаційного шлюзу, оцінюючи та відфільтровуючи руйнівну інформацію [16, с. 13].

Публікація Ю. Н. Столярова на тему «Как найти золотую середину между свободой чтения и библиотечной цензурой» присвячена питанню цензури «небезпечної» літератури. Як приклад «небезпечної» літератури наведена книга «Майн кампф». «Чому ж ми не вправі відмовити читачеві у видачі «Майн кампф», якщо просування цієї книги суперечить нашій соціальній місії? Розмірковування на кшталт того, що він завжди може дістати цю книгу в іншому місці, рівноцінне рішення шкільного буфету продавати дітям горілку, сигарети, а то й наркотики: їх також нескладно дістати поза шкільними стінами. Інша справа, якщо бібліотека вбачає свою місію в повсюдному сприянні розвитку суспільних наук. Там «Майн кампф» буде такою ж складовою частиною фонду і одиницею видачі, як будь-який інший суспільно-політичний твір» [12, с. 73].

Стаття І. А. Трушиної «Цензура в библиотеках: старая проблема в новых условиях» тісно пов'язана з цензуруванням в Інтернеті. Адже сучасна бібліотека обов'язково має бути обладнана комп'ютерами з доступом до світової мережі Інтернет. У своїй статті І. А. Трушина наводить тезу із документа «Основні положення принципи для європейської культурної політики», де йдеться про те, що використання системи фільтрації або блокування в місцях суспільного доступу до Інтернету є порушенням прав людини; а якщо в місці суспільного доступу є обладнання фільтрації або блокування, то вони мають відігравати роль допоміжних засобів, і користувач у такому разі сам вирішує необхідність їх застосування [15, с. 33].

Засоби масової інформації (як друковані, так і електронні) з початку свого існування і понині мають значний вплив на громадську думку і саме тому постійно перебувають під жорстким контролем вищих державних інстанцій, головною метою яких щодо ЗМІ, зазвичай, є цензурування інакомислення. Проблему свободи слова та її обмеження в мас-медіа порушували у своїх дослідженнях багато науковців і журналістів, зокрема: Б. В. Потятиник, О. Сохар, П. Бурдьє, В. Шрам, Ф. Сіберт, Т. Петерсон.

Б. В. Потятиник у своїй праці «Медіа: ключі до розуміння» надає теоретичне уявлення про цензуру в ЗМІ. Автор класифікує заборони й обмежен-

ня, які накладають на ЗМІ, так: 1) політичні заборони — з метою захисту влади чи домінуючої релігії від критики; 2) етичні заборони — з метою захисту аудиторії, передусім молодіжної і дитячої, від патогенного впливу медіа [6]. У праці автор навів три рівні фільтрування інформації: 1) перший — рівень особистості — свідомо самоцензура або неусвідомлені обмеження, зумовлені вихованням і світоглядом; 2) на другому рівні задіяна медіаорганізація, яка формує той варіант тексту, який відповідає стандартам якості; 3) на третьому рівні обмежень діють позаредакційні чинники (законодавчі обмеження, офіційна цензура, домінуюча система етичних цінностей у конкретному суспільстві) [6].

Орест Сохар у статті «Обличчя цензури» наголошує на тому, що цензура в ЗМІ має не тільки політичний, а й комерційний вимір [11, с. 110].

П'єр Бурдьє у статті «Про телебачення і журналістику» зазначає, що причина несвободи мас-медіа полягає в тому, що в такі часи, як сьогоднішні, існує ціла резервна армія безробітних і відсутні гарантії зайнятості в галузі радіо і телебачення. Саме тому, боячись утратити своє робоче місце, журналісти наражають себе на свідому чи неусвідомлену цензуру і, навіть, немає потреби закликати їх до порядку [1, с. 80].

У статті «Вільний ринок ідей», авторами якої є Вілбур Шрам, Фред Сіберт та Теодор Петерсон, Вілбур Шрам розгорнув тему ЗМІ в СРСР та на Заході і дійшов висновку, що «преса неодмінно переймає форму і колорит тих соціально-політичних структур, всередині яких вона діє» [17]. Фред Сіберт, у свою чергу, акцентував увагу на ліберальній доктрині й висвітлив теорію вільної преси. Теодор Петерсон у своїй частині статті аргументовано критикує теорію вільної преси. Автор пропонує теорію соціальної відповідальності. І в порівнянні наведених двох теорій дійшов висновку, що «теорія вільної преси виникла з негативного розуміння свободи «від» — головним чином від зовнішніх обмежень. Теорія соціальної відповідальності, навпаки, ґрунтується на позитивній свободі, свободі «для» [17].

Для того, щоб мати уявлення про те, яку роль відіграє цензура в мистецькій діяльності, варто звернутися до теорії Ю. М. Лотмана, згідно з якою в процесі розвитку культури цензура постає в декількох іпостасях:

- «Ситом», що відокремлює чужі елементи;
- «Хвилеломом», що протистоїть посяганням на культуру;
- «Греблею», що змінює напрям течії;
- «Виром», що затягує в безодню забуття ворожі цінності.

Цензура може відтіснити на якийсь час на периферію певний феномен культури, але потім завдяки актуалізації він здатний знов повернутися в лоно «живої» культури. Можливі такі варіанти долі елементів, що відскакують-ся цензурою від плоті актуальної культури:

- Перехід в андеграунд, в неформальну субкультуру;
- Безповоротна втрата самотності і розчинення серед інших елементів [7].

У громадянському суспільстві художня цензура виконує функцію етичного фільтру. Постає питання щодо необхідності такого фільтрування. Дослідницький портал рекрутингового web-сайта Suprjob.ru провів

дослідження щодо того, чи потрібна цензура у творах мистецтва. З 1800 респондентів економічно активного населення, старшого за 18 років, 22% не змогли конкретно відповісти на запитання (в коментарях багато хто з них написав, що цензура не потрібна, якщо йдеться про справжнє мистецтво). 38% підтримали необхідність цензури (можна було вибрати декілька відповідей): на еротичну (24%), релігійну (21%) і політичну (7%) теми. Останні 40% висловилися категорично проти цензури. У своїх коментарях респонденти відзначали декілька принципово важливих і очікуваних ними речей. З одного боку, те, що будь-які обмеження завдають шкоди розвитку мистецтва. З іншого — має бути самоцензура. Відзначали і необхідність обмеження доступу до деяких творів дітям і непідготовленому глядачеві. При цьому підтверджуючи, що будь-який глядач має повне право вибору, яке мистецтво дивитися, а яке ні, і сам повинен нести за це відповідальність [2].

Дія цензури до виникнення глобальних інформаційних мереж була локальною. Її межі зумовлювалися специфікою документальних каналів, що визначали рівень розвитку соціальних комунікацій. Еволюція електронних каналів привела до значних змін у засобах поширення, подання й використання інформації в суспільстві. Ця ситуація викликала необхідність повернутися до розгляду цензури в умовах проголошення певних демократичних принципів, зокрема про вільний, необмежений доступ до інформації, прозорість інформації тощо. Цим питанням, зокрема, присвячена стаття на тему «Свобода слова в Інтернеті», що опублікована на сайті правозахисної організації Human Rights Watch. У статті зазначено: «Стверджуючи, що національні нормативні акти не відповідають глобальній природі Інтернету, індустріальні лідери об'єднали сили для створення міжнародної Інтернет-контент рейтингової системи «для захисту дітей і свободи слова» в Інтернеті» [18], — саме такою була першопричина створення і впровадження систем фільтрації і блокування в Інтернеті. Проте згодом, як це зазвичай буває, ці добрі наміри стали сприяти прогресу урядової цензури. Одним із таких прикладів є блокування веб-сайтів провайдером, що перебувають під державним контролем, в Тунісі, Ірані і Бахреїні. Це сайти, на яких розміщено політичну або правову критику уряду [18].

Мойсєєв К. В. у своїй публікації на тему «Динамическая фильтрация агрессивного Интернет-контента» наголошує на необхідності впровадження системи фільтрації в Інтернеті. «Захист користувачів Інтернету від агресивного контенту є надзвичайно важливим завданням, що обумовлене декількома факторами. По-перше, це необхідність захистити дітей від перегляду сайтів, зміст яких може завдати їм шкоди. По-друге, це аспекти, пов'язані з інформаційною безпекою (Інтернет-ресурси з порнографічним змістом часто містять комп'ютерні віруси. Отже, відвідування Інтернет-сторінки з подібним змістом може призвести до зараження всієї локальної мережі, і як результат, до втрати критично важливої інформації). По-третє, це бажання обмежити нераціональне використання Інтернету» [5, с. 124].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що явище цензури не стало історією. Цензура як акт дії з обмеженнями і заборонами, що виникла з

появою документальних каналів комунікацій, має своє продовження в сучасній ССК. Вона розвивається і пристосовується до реалій комунікаційних процесів інформаційної доби. Практично всі її прояви, тлумачення та інституціональна підтримка мають однакові схеми в усіх каналах сучасної ССК. Її головними ознаками є заборона, обмеження, умовчання, засекречування, притискання та, навіть, покарання. Отже, дослідження цензури потребує вдосконалення з огляду на сучасний стан розробки, оскільки явище перебуває в динамічному стані. Нині цензура є етичним і політичним фільтром, де під етичним фільтром розуміється захист неповнолітньої молоді від «небезпечних» матеріалів, а під політичним — охорона секретної інформації державного значення. Неминучим є й негативне тлумачення сучасної цензури — цензури, як бар'єра в соціально-комунікаційних каналах, саме це питання потребує подальшого вивчення в наукових дослідженнях.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдье П. Про телебачення і журналістику / П'єр Бурдье // Часопис і. — 2004. — № 32. — С. 80–87.
2. Виноградова Ю. Нужна ли цензура в искусстве : [Электронный ресурс] / Юлия Виноградова. — Режим доступа : http://antrakt.ng.ru/anti-quare/2010-10-01/9_art.html.
3. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX — XX вв. : учеб. пособие / Г. В. Жирков. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 368 с.
4. Ильганаева В. А. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность) : словарь-справочник / В. А. Ильганаева. — Х. : КП «Городская типография», 2009. — 392 с.
5. Моисеев К. В. Динамическая фильтрация агрессивного Интернет-контента / Константин Владимирович Моисеев // Современная библиотека. — 2009. — №1. — С. 124–127.
6. Потятиник Б. Медиа: ключі до розуміння / Борис Потятиник. — Л. : ПАІС, 2004. — 312 с.
7. Прохорова С. В. Литература и цензура: свобода творчества и государственный надзор : [Электронный ресурс] / Прохорова Светлана Владимировна. — Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/562636/>.
8. Равинский Д. «Вредная литература — доступность или «закрытость»? Трудности библиотекарей свободного общества / Дмитрий Равинский // Библ. дело. — 2003. — № 5. — С. 31–33.
9. Равинский Д. Фонды и вкусы — что им Гекуба? : Американские библиотеки и «низкопробная литература» / Д. Равинский // Библ. дело. — 2003. — № 2. — С. 31–33.
10. Скэммелл М. Цензура и ее история [Электронный ресурс] / М. Скэммелл // Институт прав человека : [сайт]. — Режим доступа : <http://www.brights.ru/text/b4/chapter5.htm>.
11. Сохар О. Обличья цензуры / Орест Сохар // Часопис і. — 2004. — № 32. — С. 110–117.
12. Столяров Ю. Н. Как найти золотую середину между свободой чтения и библиотечной цензурой / Ю. Н. Столяров // Научн. и техн. б. ки. — 2007. — № 5. — С. 68–74.

13. Тимошик М. С. Історія видавничої справи : підручник / Микола Тимошик. — Вид. друге, випр. — К. : Наша культура і наука, 2007. — 495 с.
14. Тимошик М. «К печатанию не должно быть позволено» : До історії цензури українського друкованого слова / Микола Тимошик // Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 3. — С. 22 — 25; № 6. — С. 17–20.
15. Трушина И. А. Цензура в библиотеках: старая проблема в новых условиях / Ирина Александровна Трушина // Библиотекосведение. — 2004. — №1. — С. 30–34.
16. Фирсов В. Р. Парадоксальность бытия против универсальности принципа / В. Р. Фирсов // Библиотекосведение. — 2002. — № 4. — С. 8–13.
17. Шрам В. Вільний ринок ідей / Вілбур Шрам, Фред Сіберт, Теодор Петерсон // Часопис і. — 2004. — № 32. — С. 18–24.
18. Freedom of expression on the Internet : [Електронний ресурс] // Human Rights Watch : [сайт]. — Режим доступу : <http://www.brw.org/wr2k/Issues-04.htm>.

Надійшла до редколегії 19.09.2011 р.

УДК 82:316.77

О. А. БІЛИЧЕНКО

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА В ПОДОЛАННІ КУЛЬТУРНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕРІВНОСТІ В ДОБУ ПОСТМОДЕРНІЗМУ (СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)

Розглядається взаємозв'язок художньої літератури та постмодернізму в просторі соціальних комунікацій сучасного інформаційного суспільства. Йдеться про комплекс художньої літератури в контексті формування постмодерністської культурної парадигми з її світоглядно-естетичною кризою.

Ключові слова: соціальні комунікації, художня література, постмодернізм.

Рассматривается взаимосвязь художественной литературы и постмодернизма в пространстве социальных коммуникаций современного информационного общества. Речь идет о комплексе художественной литературы в контексте формирования постмодернистской культурной парадигмы с ее эстетически-мировоззренческим кризисом.

Ключевые слова: социальные коммуникации, художественная литература, постмодернизм.

Interrelation between literature fiction and postmodernism in the space of social communication in informative environment. The article deals with an investigation literature fiction within the context of the formation of the postmodern cultural paradigm with its crisis with respect to the aesthetic world outlook.

Key words: social communication, literature fiction, postmodernism.